

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,**професор**Полтавського інституту бізнесу*

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ БАЛАНСУ ПРИВАТНИХ ТА ПУБЛІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ

Анотація. Ця стаття присвячена дослідженню актуального питання належної організації в демократичному суспільстві реалізації права особи на вільне висловлювання своїх поглядів і переконань. У цьому контексті вивчається можливість кожної особи самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного контролю оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження. З огляду на наявні проблеми у цьому питанні у сфері національної правової системи акцентується увага на ролі, що належить Європейському суду з прав людини як міжнародній інституції, покликаний здійснювати практичне запровадження ідей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у разі правового опосередкування коментованого права. Приділена окрема увага позиції, за якою політики та уряд повинні володіти більшою терпимістю до їх критики, їхні діяння мають бути предметом розгляду та обговорення не лише законодавчих чи судових органів, але й преси та громадськості. З іншого боку, здійснення свободи вираження поглядів усіма особами, включаючи журналістів, пов'язане з їхніми обов'язками і відповідальністю, обсяг яких залежить від ситуації та технічних засобів, що ними використовуються. У такий спосіб реалізується повноваження на вільне поширення думок та ідей, які не завжди можуть співпадати з офіційною точкою зору. Водночас, висвітлюючи певні події, що важливі для суспільства, журналісти та інші особи, які використовують ЗМІ, не повинні перевищувати межі прийнятної критики, доводити до соціуму правдиву та повну інформацію, інакше постає питання про їхню відповідальність за дифамацію. У роботі аналізується українська та європейська практика з такого питання. Підкреслюється, що органи, які його вирішують, мусять знайти баланс між публічним інтересом стосовно гарантованого права особи знати про всі суспільно значимі події і правом кожного на охорону його приватного життя. На конкретних прикладах проілюстровані окремі цивілізаційні критерії, які відмежовують належне державне втручання у свободу слова від надмірно жорстких та не виправданих заходів, спрямованих на обмеження цієї свободи.

Ключові слова: свобода слова, обмеження права, дифамація, приватність.

Постановка проблеми. Свобода слова є однією з найважливіших умов розвитку демократизму, що реалізується через неухильне дотримання принципу верховенства права. Право на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань передбачає можливість кожної особи самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного контролю

оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, зокрема і через поширення інформації у вигляді поглядів і переконань з різних питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави [1, с. 673]. Вирішальна роль у правовій фундаментації коментованого права належить Європейському суду з прав людини як міжнародній інституції, покликаний здійснювати практичне запровадження ідей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Значна кількість рішень цього органу стосується справ про порушення ст. 10 Європейської конвенції, яка, за позицією Суду, стосується не лише права на свободу вираження поглядів, але й захищає право на доступ до інформації. Ключовим моментом у напрацьованій прецедентній практиці є вирішення колізій, які часто виникають під час співставлення соціальної значимості публічного права на самовираження і приватного права особи на повагу до її честі, гідності і репутації.

Свобода слова є однією з основ демократичного суспільства, вона виражає загальнолюдські цінності, допомагає розкрити потенціал особистості [2, с. 197]. Погляди людини є обов'язковим елементом різних форм свідомості, зокрема правосвідомості, який неодмінно повинен бути відображений у разі визначення їх поняття. При цьому надзвичайно важливим є правило про необхідність визначення та неухильного дотримання належного у демократичному суспільстві рівня прийнятної критики. Це, зокрема, означає, що політики та уряд повинні володіти більшою терпимістю до їх критики, їхні діяння мають бути предметом розгляду та обговорення не лише законодавчих чи судових органів, але й преси та громадськості. З іншого боку, здійснення свободи вираження поглядів усіма особами, включаючи журналістів, пов'язане з їхніми обов'язками і відповідальністю, обсяг яких залежить від ситуації та технічних засобів, що ними використовуються [3, п. 102]. ЄСПЛ наголошує на важливості вільного поширення думок та ідей, які не завжди можуть співпадати з офіційною точкою зору, в контексті права на свободу вираження поглядів. Це стосується високого рівня не лише авторів новинних публікацій та журналістів, що оприлюднюють інформацію у вигляді повідомлень, памфлетів, критичних нарисів, а також і способів публічного висловлювання у вигляді художніх творів, котрі також можуть зачіпати репутацію конкретних осіб та певною мірою збурювати суспільство. Адже художні твори надають можливість участі в процесі обміну культурною, політичною і соціальною інформацією та ідеями будь-якого характеру, що є невід'ємною частиною демократичного суспільства, тому вони є елементом виявлення назовні думок людини. У цьому

сенсі, оцінюючи природу усляких форм самовираження, що могло би виправдати втручання держави, Суд бере до уваги достовірність матеріалу, припустимість алегорій та художніх перебільшень, пізнаваність суб'єкта критики та вплив на його охоронювані інтереси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такий аспект є надзвичайно важливим, він набув актуальності у сучасному інформаційному середовищі. Тож не дивно, що зазначені питання викликають підвищений інтерес серед науковців. У цій царині слід згадати праці таких учених, як С. Василенко, В. Постульга, Н. Тимченко, О. Кохановська, С. Головатий, М. Демкова, П. Рабінович, Д. Супрун, Б. Кормич, І. Арістова, Б. Тоцький, Н. Ортинська, О. Логінов, А. Марушак та інші. Однак їхні дослідження в основному спрямовані на загальну характеристику такого елемента основоположних свобод людини, як можливість мати вільний доступ до засобів вираження своїх думок – ЗМІ. Разом із тим залишаються не досить вивченими чинники, що впливають на організацію процесу публічного оцінювання в пресі працівників владних інституцій, належність та доцільність використання журналістами певних джерел, ретельного та чіткого відтворення інформації, що з них здобута. Малодослідженою у доктринальній площині залишається проблематика оцінювання судами відмінностей між фактами та судженнями, не встановлені критерії визначення балансу між необхідністю захисту публічного права на висловлення поглядів і охороною приватності особи, зокрема її честі та ділової репутації. Потребують додаткового вивчення засади основоположного принципу щодо вільного обігу інформації в його тлумаченні європейськими правозастосовними інституціями. Напрацювання юридичних підходів щодо ефективності застосування європейського принципу свободи вираження поглядів є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Як уже вказувалось, висвітлюючи певні події, що важливі для суспільства, журналісти та інші особи, які використовують ЗМІ, не повинні перевищувати межі прийнятної критики, доводити до соціуму правдиву та повну інформацію, інакше постає питання про їхню відповідальність за дифамацію. Однак подібне питання є досить неоднозначним, позаяк воно торкається, з одного боку, публічного інтересу стосовно гарантованого права особи знати про всі суспільно значимі події і, відповідно, права на інформування людей через масмедіа, а з іншого – права кожного на охорону його приватного життя. Тож, мають бути напрацьовані певні критерії, які відмежовують належне державне втручання у свободу слова від надмірно жорстких та невинуватих заходів, спрямованих на обмеження цієї свободи. Вказані критерії обов'язково повинні враховувати основні міжнародні правила, що стосуються цієї сфери відносин. Це, по-перше, принцип, за яким закони з питань дифамації є беззастосуванними, якщо їх справжня мета і результат застосування не передбачають виключний захист репутації окремих осіб, а зводяться до заборони дій щодо певних суб'єктів, спрямованих на зменшення поваги до них, висловлювання критики стосовно їхньої діяльності, перетворення їх на об'єкт суспільного глузування чи неприязні, або створення умов, за яких їх будуть остерігатись чи уникали. Інакше кажучи, межі припустимої критики за схожих обставин можуть бути ширшими, коли йдеться про державного службовця, що виконує свої повноваження, ніж коли йдеться про пересічну фізичну особу.

Також за усталеною міжнародною практикою не можуть у цивілізованій державі діяти правила про дифамацію, якщо вони спрямовані на захист репутації осіб, коли вони не мають такої репутації або не заслуговують на її охорону. Зокрема, це стосується захисту посадових осіб від законної критики або викриття їх посадових правопорушень чи корупції; захисту «репутації» таких об'єктів, як державна або релігійна символіка, прапори або національна символіка; захист «репутації» держави або народу (нації) як таких; дозволу особам подавати позов від імені померлих осіб або від імені групи, яка за своїм статусом не може цього робити. Закони про дифамацію не можуть бути справедливими на підставі того, що вони забезпечують громадський порядок, національну безпеку або дружні стосунки з іншими державами або урядами. Нарешті, за вказаними принципами не припускається захист особи за задання їй дифамаційної шкоди (тобто на підставі загальних приписів). Крім того, аби встановити факт порушення честі, гідності та репутації конкретної особи, необхідно довести факт порушення поширення відомостей про особу її приватного права на недоторканість особистих відомостей, встановити, що такий суб'єкт не є публічною особою і суспільний інтерес в отриманні даних не переважає інтерес приватного характеру. При цьому має бути забезпечений і адекватний рівень захисту того, хто висловлюється із соціально важливих питань. Тобто полягає у суттєвому обмеженні втручання з боку держави у свободу слова.

Таким чином, межі дозволеної критики є ширшими щодо уряду, ніж щодо звичайного індивіда чи навіть політика. При цьому на рівні європейської практики владні особи мають хоча і обмежений, але різний рівень захисту від публічних звинувачень. Європейський суд з прав людини вважає, що державні службовці, свідомо піддаючи ретельному обстеженню кожне своє слово чи дію, не зобов'язані це робити тією самою мірою, як політики, і отримувати ті самі механізми щодо останніх, коли йдеться про критику їхньої діяльності. Державні службовці повинні користуватися громадською довірою в умовах, позбавлених надзвичайного занепокоєння, що зробить вдалим виконання ними своїх завдань. Отже, може постати необхідність у їх захисті від образливих словесних нападів під час виконання ними своїх обов'язків [4, п. 33]. Українська держава в особі владних інституцій та судової системи поки що кволо реагує на подібні правила, встановлені міжнародною спільнотою у коментованій царині. Хоча на рівні загального правозастосування, зокрема, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 передбачено, що «критична оцінка фактів не може бути підставою для задоволення вимог про відшкодування моральної шкоди», це правило часто не діє у разі фактичного правозастосування. Журналісти, інші суб'єкти, що використовують ЗМІ для публічної критики, часто притягуються до відповідальності за це, особливо коли критика була спрямована на представників влади.

Між тим ЄСПЛ своєю прецедентною практикою принципово відкидає свавілля влади, яка намагається уберегти себе від критики з боку громадян. Показовою є справа «Нікула проти Фінляндії», у якій розглядалося питання про правомірність засудження адвоката за критику методів діяльності прокурора під час захисту її підопічного. Суд встановив, що заявниця звинуватила прокурора Т. у протиправній поведінці, проте

критика її була спрямована на стратегію звинувачення, яку, на її думку, вибрав Т., тобто на два конкретні рішення, ухвалені ним ще до судового розгляду, що являли, як вона вважала, «маніпулювання ролями ... і порушення ним своїх посадових обов'язків». Хоча деякі з висловлювань заявниці були недоречними, її критика суворо обмежувалася діями Т. як обвинувача у справі проти її клієнта, що слід відрізнити від критики загальних професійних та інших якостей Т. У такому процесуальному контексті Т. повинен був терпимо поставитися до суворої критики з боку заявниці в її ролі адвоката захисту. Більш того, Суд зазначає, що виступи заявниці обмежувалися залом суду, що слід відрізнити від критики на адресу судді або прокурора, озвученою, наприклад, у засобах масової інформації. Не погодився Суд і з тим, щоб прирівняти критику заявницею дій прокурора, яка носила процесуальний характер, до особистої образи. За таких обставин суд дійшов висновку, що мало місце порушення статті 10 Конвенції, оскільки рішення Верховного суду про затвердження вироку щодо заявниці та залишення в силі судового наказу про сплату грошового відшкодування та судових витрат не було пропорційним переслідуваній законній меті [5, п. 51, 52, 56].

Також як обмеження свободи преси слід розглядати і окремі дії владних інституцій, спрямовані на порушення права журналіста на конфіденційність своїх джерел. За світовими правилами, які регулюють право конкретної людини, у тому числі журналістів, на вільне висловлення своїх думок, усі, хто дістає інформацію від конфіденційних джерел з метою її поширення, переслідуючи суспільні інтереси, мають право не розголошувати конфіденційності своїх джерел. За жодних обставин це право не повинне скасовуватися або обмежуватися у контексті справи з питань дифамації. Подібні приписи знайшли втілення у конкретних справах ЄСПЛ. Зокрема, Суд указує, що захист журналістських джерел інформації є одним з основоположних умов свободи друку, в тому вигляді як вона знайшла відображення в законах і кодексах професійної поведінки в низці Договірних Держав і в декількох міжнародних актах (див., наприклад, Резолюцію про свободи журналістів і права людини, прийняту на 4-й Конференції міністрів європейських країн з питань політики в галузі засобів масової інформації (Прага, 7–8 грудня 1994 г.), Резолюцію Європейського Парламенту про конфіденційність журналістських джерел від 18 січня 1994 року (Journal official Європейської спільноти № 344/34). За відсутності подібного захисту джерела не стали б сприяти пресі, що негативно позначилося б на її здатності надавати точну і надійну інформацію з питань, що становлять суспільний інтерес. У результаті життєво важлива роль преси як стража інтересів суспільства була б підірвана. Беручи до уваги важливість захисту журналістських джерел для свободи друку в демократичному суспільстві і небезпечний вплив, який судовий наказ про розкриття джерела може вчинити на здійснення свободи слова, подібна міра не може вважатися сумісною зі статтею 10 Конвенції, якщо вона не виправдовується більш важливою вимогою суспільного інтересу [6, п. 39].

Отже, для регулювання вказаних відносин слід намагатися досягти балансу публічних та приватних інтересів, який у межах розсуду Європейського суду ще називається пропорційністю державного втручання, визнається можливим та необхідним у цивілізованому суспільстві. Справді, привілей журналіста не повинен поширюватися на захист джерела, яке вчинило недо-

бросовісно або принаймні безвідповідально, щоб дати йому можливість безкарно передавати інформацію, яка не має суспільного значення. Якщо джерело не відповідає засадам чесності, виваженості та достовірності, а також поширення його інформації завідомо спрямоване на заподіяння шкоди реальній особі або несе ризик такого заподіяння, розголошення такого джерела і подальший наказ, який вимагає штрафу за відмову зробити це, не означають порушення прав журналіста згідно зі статтею 10 Конвенції. Втім для такого рішення, як то визначено Судом на загальному рівні, «необхідність» будь-якого обмеження свободи вираження поглядів повинна бути переконливо встановлена. Слід визнати, що насамперед національні органи влади повинні оцінити, чи існує «нагальна соціальна потреба» в обмеженні, і, роблячи свою оцінку, вони користуються певною свободою розсуду. Однак національна свобода оцінки обмежена інтересом демократичного суспільства у забезпеченні та підтримці вільної преси. Подібним чином цей відсоток матиме значну вагу у разі визначення, як це повинно бути зроблено згідно з пунктом 2 статті 10 (стаття 10-2), чи було обмеження пропорційним законній меті, яку переслідували [7, п. 50]. Але в будь-якому разі інтереси всіх, на кого поширюється цей принцип, не повинні зачіпатися тільки через відмову особи розголосити конфіденційне джерело.

Такий принциповий підхід наочно ілюструється у вже частково згадуваній справі «Гудвін проти Сполученого Королівства». У ній Уряд стверджував, що наказ про розкриття інформації необхідний демократичному суспільству для захисту прав компанії Тетра. Функція вітчизняних судів полягала як у встановленні фактів, так і у світлі встановлення правових наслідків, які повинні випливати з них. На думку уряду, наглядова юрисдикція установ Конвенції поширювалася лише на останні. Ці обмеження щодо перегляду Конвенції мали велике значення в цьому разі, коли національні суди діяли на підставі того, що заявник отримав інформацію від свого джерела в невідомості щодо її конфіденційного характеру. Більше того, на переконання уряду, джерело, ймовірно, було завідомим порушником конфіденційного бізнес-плану і мало неправильні мотиви розголошення інформації. Крім того, позивачі зазнали серйозних комерційних збитків від подальшої публікації інформації. Ці висновки національних судів ґрунтувалися на доказах, які були висунуті перед ними. Також було заявлено, що не було суттєвого інтересу громадськості до публікації конфіденційної інформації, отриманої заявником.

Своєю чергою заявник, доводи якого ретельно оцінив Суд, посилався на той факт, що Tetra вже отримала судові рішення, що встановлює обмеження, компанія повідомила всі національні газети та відповідні журнали про заборону, і жодного порушення цієї заборони не відбулося. Оскільки інформація, про яку йдеться, мала такий тип, як це часто трапляється у діловій пресі, він не вважав, що ризик заподіяння шкоди, який може нанести подальша публікація, був обґрунтований компанією Tetra, яка не отримала жодного негативу. Заявник додав, що поширена ним інформація є цікавою для новин, але вона не розкриває важливих суспільних інтересів, таких як злочинство. Інформація про безгосподарне управління, втрати та діяльність з пошуку кредитів була фактичною, актуальною та являла прямий інтерес для клієнтів та інвесторів на ринку комп'ютерних програм. У будь-якому разі ступінь зацікавленості громадськості інформацією не може бути тестом того, чи

